

EUGENIA ENĂCHESCU

**COMUNICAREA NONVERBALĂ
ÎN UNIVERSUL ȘCOLAR**

**EDITURA UNIVERSITARĂ
București, 2017**

CUPRINS

<i>Cuvânt înainte</i>	9
Introducere: <i>Limbă, limbaj, comunicare</i>	13
1. CUVÂNTUL ROSTIT SAU COMUNICAREA PRIN VIU GRAI	27
1.1. Vocea și felul de a vorbi	28
1.2. Vocabularul și importanța lui	33
1.3. Vorbirea/Ascultarea	37
1.4. Calitățile exprimării prin viu grai	42
1.5. Expresivitatea rostirii	47
<i>Bibliografie selectivă</i>	50
2. SCRISUL ȘI PARALIMBAJUL SĂU	51
2.1. Învățarea scrierii	51
2.2. Ortografia și regulile ei	54
2.3. Scris/Cititul. Lectura elevilor	56
2.4. Calități ale exprimării scrise	59
2.5. Estetica textului scris	63
<i>Bibliografie selectivă</i>	69
3. TĂCEREA	71
3.1. Tăcerea profesorului	72
3.2. Tăcerile elevului	76
<i>Bibliografie selectivă</i>	80
4. FIZIONOMIA	81
4.1. Chipul și trăsăturile feței	82
4.2. Dinamica feței	84
4.2.1. Privirea	84
4.2.2. Zâmbetul	86

4.2.3. Râsul/Plânsul	87
4.3. Mimica expresivă	90
<i>Bibliografie selectivă</i>	94
5. LIMBAJUL CORPULUI	95
5.1. Statura și conformația	97
5.2. Motricitatea	98
5.2.1. Mișcările	99
5.2.2. Postura	102
5.2.3. Gesturile	104
5.3. Expresivitatea corporală	109
<i>Bibliografie selectivă</i>	111
6. VESTIMENTAȚIA	113
6.1. Felul de a se îmbrăca	114
6.2. Ținuta școlară	116
6.3. Moda	118
<i>Bibliografie selectivă</i>	120
7. TIMPUL ȘCOLAR	121
7.1. Anul calendaristic	125
7.2. Orarul școlar	127
7.2.1. Săptămâna orară	128
7.2.2. Orarul zilnic	129
7.2.3. Ora de curs	133
7.3. Vacanța	141
<i>Bibliografie selectivă</i>	146
8. SPAȚIUL ȘCOLII	147
8.1. Incinta școlii	151
8.2. Clasa de elevi	156
8.2.1. Catedra	158
8.2.2. Rândurile de bănci	161
8.2.3. Banca	162
8.3. Spațiul perișcolar	164
<i>Bibliografie selectivă</i>	166

9. CERCETAREA METODICO-ȘTIINȚIFICĂ A COMUNICĂRII VERBALE/NONVERBALE ÎN CONTEXT ȘCOLAR	167
9.1. Limbajul nonverbal – o provocare pentru cercetarea metodico-științifică?	168
9.2. Teme de studiu	169
9.3. Prezentarea în public	180
<i>Bibliografie selectivă</i>	188
ANEXA 1. Ghid de comunicare verbală/nonverbală a profesorului cu elevii săi	191
ANEXA 2. Termeni: definiții și interpretări	196
ANEXA 3. Maxime, reflecții, expresii latine	203
<i>Bibliografie generală</i>	207

Cuvânt înainte

Față de avalanșa de lucrări destinate comunicării de orice fel – cotidiană, profesională, organizațională, artistică, jurnalistică etc. – educația a reacționat corespunzător, incluzând în aria ei de interes această inepuizabilă sursă de îmbogățire și diversificare a mijloacelor de expresie în relația atât de fragilă dintre magistrii-educatori și mai tinerii lor discipoli.

În mediul educațional, limbajul verbal – oral și scris – rămâne dominant, dar și cel nonverbal se conturează ca un susținător și un potențator al acestuia. Deși prezent, activ și plin de nuanțe, limbajul nonverbal se pierde totuși printre alte priorități ale profesioniștilor din sistem, mai grabnice și mai presante pentru viața școlii. A-i acorda un oarecare credit și a-i face loc în teoria și practica educațională nu poate fi decât în beneficiul actelor de instruire, îndrumare, consiliere, orientare, corectare ș.a., pe care le activează sistemul de educație.

Ce-i drept, limbajului nonverbal în comunicarea didactică nu îi sunt destinate volume cuprinzătoare, dar capitole distincte și referiri directe se întâlnesc tot mai adesea în lucrări de specialitate, în reviste de profil sau în elaborările metodico-științifice (licențe, disertații, teze de doctorat, lucrări de grad didactic, rapoarte de cercetare etc.) ale celor interesați în mod profesionist de fenomenul comunicării.

Comunicarea nonverbală ne însoțește peste tot.

Când privim, zâmbim, ascultăm, vorbim, gesticulăm, când stăm pe loc sau ne deplasăm, dacă muncim, ne distrăm sau facem sport, ori ne grăbim sau ne relaxăm, și în multe alte situații de acest fel, nu avem la îndemână o oglindă în care să ne recunoaștem așa cum ne văd și ne percep ceilalți. La fel, un profesor nu se privește pe sine atunci când se află în fața elevilor, când discută cu un partener de dialog sau dezbate o problemă într-un grup restrâns (în comisia

metodică, de exemplu) ori când expune un material în prezența unui auditoriu. Dar el poate să observe și să interpreteze mimica și gestică celor din fața lui, conduita lor expresivă, calitatea discursului asociat semnalelor nonverbale pe care aceștia le furnizează, atitudinea în contextul comunicării, intențiile și stările de moment ș.a.m.d.

Din acest motiv, orice sursă de informare pe această temă poate fi de folos oricărui profesionist educațional, pentru a se deschide, mai mult decât până acum, către fenomenul comunicării verbale/nonverbale și „tălmăcirea” lui în diversele împrejurări de viață școlară și nonșcolară (în public, în familie, în timpul liber ș.a.).

Așadar, cum s-a conturat această carte?

Una din sursele de care am beneficiat în calitate de cercetător educațional a fost prezența mea, ca observator, la diferite activități în spațiul școlar și extrașcolar în unități de învățământ preuniversitar. Am constatat, printre altele, că, dincolo de ceea ce se petrece „la vedere” în ritmul alert al unei lecții, o clasă/grupă de elevi poate fi „citiță” ca o carte deschisă, cu personaje de tot felul și întâmplările lor obișnuite sau neprevăzute. Multe din datele consemnate în fișele de observație sunt presărate în paginile acestei cărți și vreau să cred că o bună parte dintre profesori le vor recunoaște și în clasele pe care ei le conduc.

Deosebit de incitante și pline de farmecul spontaneității și candoarea vârstei au fost convorbirile cu elevii de vârste mici sau deja adolescenți, care au spus ce-au avut de spus, s-au amuzat, au întrebat, s-au mirat, au povestit cum s-au priceput ei mai bine, dezvăluind, și pe această cale, un univers școlar ca făcând parte din viața lor.

Implicarea directă în activități metodică-științifice ale cadrelor didactice (proiecte, dezbateri, expuneri, sesiuni, studii ș.a.) mi-a prilejuit colectarea de date, păreri, controverse, atitudini, experiențe etc., pe care le-am interpretat în favoarea comunicării verbale/nonverbale în context școlar și le-am valorificat în paginile ce urmează.

Aflându-mă adesea în preajma copiilor și a adulților-îndrumători în școală și în afara ei (festivități, spectacole, competiții etc.), am practicat observația spontană, ocazională, surprinzând manifestări libere, dezinvolte, feluri de a vorbi și de a se purta, emoții și stări exprimate prin mimică și gest, mișcări lejere, relaționări de tot felul,

preferințe vestimentare și alte subtilități de comunicare verbală/nonverbală observabile la cei prezenți.

Propria experiență de cadru didactic mi-a ridicat multe întrebări și mi-a provocat neliniști și îndoieli înainte și după fiecare oră de curs. Oare ce gândeau cursanții – cadre didactice în etapa de formare inițială – despre felul meu de a le preda și de a-i stimula în actele lor de învățare la vârsta adultă?

Volumul de față se înscrie în suita de titluri pe care le-am publicat în anii anteriori, adăugând acestora parte din ceea ce ar putea să însemne diversitatea și ineditul comunicării nonverbale într-un spațiu animat de copii, expansivi și temerari prin natura copilăriei pe care o străbat în anii de școală alături de profesorii lor. Cartea se limitează la mediul școlii, dar tema rămâne deschisă celor interesați pentru abordări metodice și științifice în orice alt cadru în care adulții comunică în mod profesionist cu copii de diferite vârste și problemele lor, iar limbajul nonverbal funcționează în mod benefic pentru cei implicați.

De un real folos mi-au fost lucrările specialiștilor în domeniu, care au pus în circulație informații de nivel academic despre fenomenul comunicării – concepte, modele, teorii, experimente, practici etc. –, care pot și trebuie să intre în sistemul de cunoștințe al oricărui educator, dacă își propune o documentare mai extinsă.

Mi-a fost mereu aproape mentorul meu, prof. univ. dr. Golu Pantelimon, atât în mod direct ca îndrumător științific, dar și indirect, prin opera sa pe care am parcurs-o ca discipol motivat pentru învățare continuă și abilitare în aria de competență a psihologiei educaționale și psihologiei sociale.

Când te încumeți să scrii o carte ai, fără îndoială, nevoie de sprijinul celor din jur pentru a te menține „în formă”, stăpân pe sine și imun la sursele de disconfort care te-ar putea abate lesne din drum. Colegi de școală și de profesie, prieteni, rude și alte persoane ivite ocazional, nu au lipsit din micul meu univers. Ei știu cât au fost de importanți în acest răstimp și îi consider „părtași” la scrierile mele de până acum.

Nepoții mei, Vlad Iulius și Darie Nicholas, cele mai prețioase ființe, mă întrebă curioși ce carte mai pregătesc pentru tipar. Vlad

colaborează la designul cărții (coperta îi aparține), iar Darie se arată interesat de psihologie și științele comunicării.

Mă adresez din nou editurii mele preferate – Editura Universitară – pentru a include și acest titlu în lista celor mai recente apariții din catalogul său editorial.

Năzuiesc de pe-acum la o viitoare ediție, îmbogățită cu texte noi și, mai ales, cu ilustrații „grăitoare”, conform dictonului bine-cunoscut: „o imagine face cât o mie de cuvinte”.

Dr. Eugenia Enăchescu

București, 13 iunie 2017

INTRODUCERE: *LIMBĂ, LIMBAJ, COMUNICARE*

Orice studiu privitor la comunicarea verbală/nonverbală aduce în discuție limba în care se vorbește și se scrie și, apoi, limbajul, ca mecanism complex care face posibilă folosirea limbii în înțelegerea dintre oameni.

Limba este la îndemâna oricui. Din momentul în care se naște și evoluează, apoi, într-un mediu umanizat, ființa umană intră în contact direct cu limba care se vorbește în jurul său, o aude și, treptat, prin experiențe personale, spontane sau provocate, începe să deslușească înțelesurile și rosturile ei atunci când i se spune ceva, i se cere un răspuns, verbal sau gestual, sau când vrea chiar ea să transmită o dorință, o stare, o emoție etc. Ceea ce se aude sunt sunetele limbii naturale rostite sub formă de cuvinte, ordonate într-un anume fel în propoziții simple sau dezvoltate, care semnaleză un înțeles ce trebuie considerat ca atare, așa cum este el evocat și nu după bunul plac al celui care îl percepe în mod voit sau pur și simplu întâmplător.

Limba se învață încă din primii ani de viață, dar se îmbogățește treptat cu noi cuvinte, structuri, nuanțe etc. pe tot parcursul vieții, prin instruire, autoeducație și experiențe concrete în mediul social.

Pe lângă sunetele (semnale sonore) care sunt rostite și auzite, limba naturală conține, în substanța ei, și o seamă de semne grafice care fac posibilă transcrierea în litere, de mână și de tipar, imprimate pe un suport material (coala de hârtie, de exemplu), a tot ceea ce se poate spune prin viu grai. Doar că o asemenea operație nu se mai realizează atât de lesnicios precum învățarea vorbirii/ascultării, ci printr-un considerabil efort din partea celui care vrea și trebuie să învețe să scrie și, în același timp, să recepteze și să înțeleagă ceea ce i se prezintă în forma scrisă, adică să citească.

Limba, cu multiplele ei fațete, intră în atenția unor științe dedicate studierii și punerii în valoare a însemnătății pe care o are în viața și activitatea omului. Limba este un fenomen social, aparține unui popor și este parte a istoriei lui, în zona geografică unde s-a constituit și a evoluat din generație în generație, sub influențe culturale, politice, sociale, administrative, religioase ș.a.

„Limba este un sistem hipercomplex de comunicare socială, îndeplinind funcții esențiale în elaborarea și conservarea culturii” (Popescu-Neveanu, 2013, p. 280).

Limba, cu bagajul ei informațional și multitudinea, practic, ineputabilă, a posibilităților de combinare a semnelor ei sonore și grafice în structuri organizate lingvistic, ar rămâne doar un obiect de studiu pentru diverse științe interesate (istorie, antropologie, sociologie ș.a.) dacă nu ar fi pusă „în mișcare”, în acțiune, în „circulație” prin intermediul limbajului care să o facă să „trăiască” prin oameni și pentru oameni, să fie vie, bogată și frumoasă.

Limba este activat de un întreg „mecanism” pe care nu-l luăm în seamă atunci când vorbim sau scriem, deoarece, în timp, se automatizează și totul decurge de la sine. Pentru a se produce, limbajul are nevoie de un „aparat” fonoarticular, pentru vorbire, și unul oculo-audio-motric, pentru scriere, cu toate „piesele” alcătuitoare la locul lor, în stare perfectă de funcționare.

Orice „deranjament”, oricât de minor și, aparent, neînsemnat, poate perturba învățarea limbajului sau producerea lui, manifestându-se în exterior printr-o tulburare ușoară, corectabilă, sau gravă, cu consecințe de nedorit. Neurofiziologic, se pun în circulație fluxurile nervoase, cu comanda lor centrală la nivelul scoarței cerebrale, și astfel devine posibilă receptarea semnelor (sonore și grafice), emisia vocală sau mișcărilor mâinii, pentru a scrie, și a ochilor, pentru a citi, și succesiunea lor, atât cât este necesar unui limbaj inteligibil.

Psihologia îi rezervă limbajului un rol distinct, am putea spune „privilegiat”, în sistemul psihic uman. În legătură indestructibilă și concomitentă cu gândirea, limbajul generează noțiunile „ascunse” în cuvinte, dovedește, prin modul de organizare a cuvintelor în propoziții și fraze, înțelegerea semnificației cuvântului-noțiune și plasarea lui în enunțuri cu sens. Cu ajutorul limbajului se pot construi afirmații,

interogări, ipoteze (îndoieli), demonstrații, explicații, soluții etc., atunci când o situație-problemă impune și o rezolvare pe măsură.

În sistemul psihic uman, limbajul intră în legătură cu toate celelalte componente (nu se omite niciuna într-o tratare analitică), ceea ce poate conduce la ideea că „limbajul organizează lumea noastră internă, îi influențează și-i reglează cursul, îi conferă stabilitate și conștiență, ne permite să reflectăm asupra ei și să o facem cunoscută și altora prin procese de comunicare... În comunicare limba este instrumentul comunicării, iar limbajul însuși actul de comunicare” (Golu P., Golu F., 2006, p. 50).

Limbajul este, în primul rând, un fenomen psihologic, subiectiv și aparține fiecărui individ cu datele lui personale.

Limbajul este dependent de limbă, în afara căreia nu ar avea nici suportul pe care să se sprijine, nici sursa de la care să se alimenteze cu normele și regulile ei, lexicale, gramaticale, semantice, proprii fiecărei culturi. Activând limba în care se vorbește și se scrie, limbajul, prin funcția sa comunicațională, înlesnește circuitul informației concentrate în patrimoniul ei lingvistic, în interiorul unei societăți populate de oameni, cu resursele lor de acces la bogăția și diversitatea acesteia.

„Limbajul este un liant între social și psihologic, este un fenomen psihosocial” (*Idem*, p. 47).

Principala funcție a limbajului este cea de comunicare.

Următorul fenomen luat în discuție este tocmai *comunicarea*. În literatura de specialitate ce-i este destinată, găsim mai multe definiții și interpretări. În mod obișnuit, comunicarea se petrece ca schimb de cuvinte inteligibile, purtătoare de sens, rostite sau scrise cu intenție de către cei ce vor să transmită ceva unii altora. Este de domeniul evidenței pentru oricine viețuiește într-un mediu socializat că oamenii vorbesc între ei, discută, conversează, se sfătuiesc, se confesează și oricând, în orice moment, pot avea ceva de spus sau de comentat.

„Comunicarea este inevitabilă” sau, altfel spus, „non-comunicarea este imposibilă” – axiomă preluată de la cei care au formulat-o inițial și menționată în lucrările diversilor autori (Dinu, 2000, p. 99).

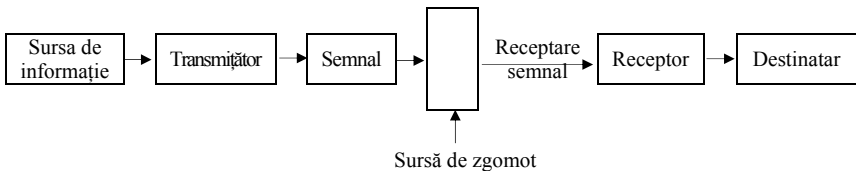
La prima vedere, fenomenul comunicării este accesibil oricui pentru a-l observa, a-l înțelege și explica în limitele unei cunoașteri empirice. Dacă se pătrunde în esența lui, se constată că oferă unor

cercetători avizați o sumedenie de fațete care ies la iveală și se cer a fi studiate cu interes și profunzime.

Din acest motiv, de-a lungul timpului, s-au conturat o serie de *științe ale comunicării* și ramuri ale acestora, care studiază aspecte distincte ale comunicării, atât teoretic, cât și practic-aplicativ: psihologia comunicării, psihosociologia comunicării, sociologia comunicării, comunicarea publicitară, comunicarea în mass-media, comunicarea politică ș.a.

Diverse alte științe au tangențe teoretice și practice cu științe ale comunicării, cu care se intersectează în anumite componente: antropologia, istoria, științele juridice, religia, educația etc.

Au fost concepute diferite modele de comunicare, dintre care modelul informațional are cea mai largă circulație în literatura de specialitate și este prezentat astfel:

Modelul Shannon Wearner (cf. Tran, Stănciugelu, 2003, p. 41)

În acest model *a comunica* înseamnă un semnal (o informație) care este primit. Noțiunile principale ale modelului sunt cele de emițător, receptor, canal, cod (dispozitiv tehnic de codificare, transmitere și decodificare a informației) (Tran, Stănciugelu, 2003, p. 41).

Teoria comunicării a descris diferite forme de comunicare, funcții ale comunicării, principii de bază, reguli de funcționare, posibile disfuncții sau bariere și alte aspecte ce o pot contura ca fenomen prezent în viața socială.

„Definiția și abordarea comunicării se vor îmbogăți prin elaborarea unor modele complexe care iau în considerare circularitatea comunicării (alternanța participanților la procesul comunicării în rolurile de emițător și receptor), deosebirile individuale în stăpânirea codurilor de comunicare, rolul opiniilor și atitudinilor în procesul comunicării, importanța contextului social și cultural al schimbului, inclusiv în cazul comunicării de masă” (Tran, Stănciugelu, 2003, p. 54).

Repertoriul intervine atunci când condiția comunicării este înțelegerea interumană a unui conținut comun, cel puțin parțial, dacă nu chiar total, al emițătorului și receptorului, deopotrivă. În educație, de exemplu, între profesorul – emițător – și elevul – receptor, circulă un repertoriu (materia de învățământ), la început, parțial comun, dar care tinde spre a fi deplin de ambele părți.

Codarea/decodarea este necesară într-un schimb interuman de mesaje, deoarece codul ales de către emițător (expeditor) pentru circuitul informațional se supune unui proces de decodare, adică primirea lui la receptor (destinatar) pentru a fi perceput, înțeles și, mai ales, interpretat, furnizând o reacție de răspuns.

Feed-back-ul asigură tocmai această reacție de răspuns și circulația de informație în fluxuri continue. Nu este suficientă receptarea corectă/incorectă, completă/incompletă, parțială/totală a mesajului primit dinspre emițător, ci și răspunsul receptorului care ajunge, la rândul lui, decodat, la sursa inițială de emisie. Un profesor, de exemplu, primește în mod continuu semnale de răspuns din partea elevilor, pe care le interpretează în context și reacționează corespunzător.

Pe tot parcursul circuitului informațional, la nivelul fiecărei componente alcătuitoare a modelului de comunicare – sursă, canal, cod, destinație, retroacțiune – pot interveni așa-numitele *zgomote* ce se traduc prin perturbări, bariere, obstacole, piedici și chiar blocări, care presupun intervenții de prevenire, preîntâmpinare, evitare, limitare, corectare a unor eventuale consecințe, mai discrete ori mai zgomotoase, adică mai grave sau mai puțin grave ca efect asupra comunicării.

„Orice comunicare nu se limitează să transmită o informație, ci induce în același timp un comportament” (Tran, Stănciugelu, 2003, p. 57).

Cea mai uzuală formă de comunicare este cea exprimată pe cale *orală*, prin rostirea cuvintelor de către emițător cu voce tare, care, auzite, receptate și prelucrate de către interlocutor, produc un anumit efect și generează, astfel, o reacție de răspuns din partea acestuia.

Comunicarea orală se poate petrece sub formă de monolog, dialog între două persoane, discuții și dezbateri într-un grup mic de persoane, comentarii și confruntări de idei între grupuri cu interese

comune sau, poate, divergente, discursuri în public, sloganuri difuzate în mulțime ș.a.m.d.

Datorită situațiilor posibile de comunicare destul de diverse și susceptibile de a fi practicate eficient/ineficient, literatura de specialitate le tratează diferențiat în capitole distincte, dar în unitate de concepție și viziune, rezultând:

- comunicarea intrapersonală, cu formele ei de manifestare prin intermediul cuvântului nerostit (nespus), în gând;

- comunicarea interpersonală, în variante diadice, și subtilitatea barierelor care o pândesc la tot pasul, cu sau fără soluții imediate;

- comunicarea intragrupală, care generează tot felul de rețele între membrii alcătuitori, condiții de cooperare/competiție, dar și surse de conflict în favoarea/defavoarea rezultatelor de grup și a satisfacției/insatisfacției individuale;

- comunicarea organizațională sau managerială, în căutare continuă de manevre, tehnici, procedee etc. de îmbunătățiri, atât pe orizontală, dar mai ales pe circuitele verticale, dinspre șefi către personalul angajat și, prin *feed-back*-ul inevitabil, dinspre aceștia către superiori, cu protejarea canalelor de transmisie↔recepție de eventuale perturbații sau chiar de blocări;

- comunicarea publică, deosebit de pretențioasă pentru cel care se încumetă să se adreseze unei mulțimi ale cărei reacții sunt, de obicei, imprezibile și care pare a fi destul de greu de „câștigat” și de convins printr-un discurs, oricât ar fi acesta de pregătit anticipat și susținut de mijloace propagandistice de efect asupra participanților;

- comunicarea prin mass-media;

- comunicarea prin arta cuvântului, însoțit ori nu de imagine sau alte limbaje nonverbale.

În oricare dintre situațiile de mai sus, comunicarea se poate realiza și în formă *scrisă*, prin intermediul cuvântului scris de mână, tipărit sau editat. Uneori, se preferă sau se recomandă exprimarea pe cale orală a conținuturilor de transmis, mai directe și mai lesne de controlat, de verificat, cu răspunsuri „pe loc” din partea celor care le primesc și care reacționează printr-un schimb de replici. Alteori, se apelează la comunicarea scrisă, pentru că așa dorește autorul mesajului de transmis ori așa impune regula administrativă, protocolară, editorială, în situații unde comunicarea orală nu este

posibilă (distanțe, canale defectuoase, posibile perturbări pe traseu) și nici de preferat (siguranța mesajului, nevoia de multiplicare, de arhivare ș.a.).

Atât comunicarea orală, cât și cea scrisă presupun respectarea unor condiții de înțelegere între oameni, în afara cărora schimbul de mesaje ar fi inoperabil: învățarea limbii în care se vorbește/scrie, exprimarea corectă și clară, atât în vorbire cât și în scriere, perfectarea continuă, prin studiu și experiențe personale, a modului de adresare/receptare în orice împrejurare de viață, profesională sau socială ș.a.

Enunțul rostit cu glas tare, dar și textul redactat în scris, asigură circulația informației de orice fel (științifică, literară, publicistică, administrativă etc.), schimbul de gânduri, idei, păreri, opinii, trăiri etc. între semenii, transmiterea de mesaje care pornesc de la cei ce le emit și trebuie să ajungă la cei ce le primesc, imediat, dacă sunt rostite ori, mai târziu, dacă sunt scrise.

Încercând o descriere a celor două forme de comunicare, rezultă următoarele:

<i>Comunicarea verbală (orală)</i>	<i>Comunicarea în scris</i>
• Mai personală	• Mai formală
• Control asupra receptării	• Control redus asupra receptării
• <i>Feed-back</i> imediat	• <i>Feed-back</i> întârziat sau inexistent
• Eficiență pentru idei relativ simple și pentru mesaje cu suport vizual	• Eficiență pentru idei complexe, cu detalii
• Eficiență atunci când se dovedește obținerea unui răspuns emoțional imediat	• Eficiență când se dorește obținerea unui răspuns rațional
• Permite pierderea acurateței de la emițător la receptor.	• Nu condiționează prezența participanților în același loc și la același moment.

(Chiru, 2009, p. 128)

Așa cum afirmă unii autori, „cuvintele nu sunt de-ajuns”.

„Comunicarea poate fi „verbală” când informația este transmisă prin limbajul articulat (oral sau scris), sau „nonverbală”, când nu folosim acest limbaj” (Chelcea, Ivan, 2005, p. 14).

În comunicarea orală, oamenii vorbesc între ei, dar pretind să fie atent ascultați, bine înțeleși și, desigur, să primească reacțiile pe care le așteaptă de la interlocutor. Din aceste motive, dar și din altele bine-cunoscute, științele comunicării au lărgit semnificativ aria surselor care transmit semnale cu conținut de mesaj, altele decât cuvântul, singur, pe care le-au încadrat în ceea ce au numit *limbaj nonverbal*, adică fără cuvinte, dar cu înțelesuri bine definite într-un anumit context cultural.

În primul rând, în aria de studiu a comunicării nonverbale se cuprind aspectele legate de caracteristicile vocii și emisiei vocale (vocalica) care intervin sub formă de *paralimbaj*. Cuvântul nu este doar rostit, pur și simplu, ci este întotdeauna susținut și întărit de elemente care îl nuanțează și îl fac expresiv. Tonul vocii, intonația, accentul pus pe un cuvânt sau altul, densitatea cuvintelor (multe sau puține) alese de vorbitor, pauzele având rostul lor ș.a.m.d., însoțesc cuvântul într-o conversație obișnuită, o negociere, un conflict, o prelegere academică, un discurs public, moderarea unei întruniri sau o luare de cuvânt, o emisie rtv. Pentru reușita acestora, după criteriul calității exprimării în împrejurarea dată, se interesează *oratoria* sau arta discursului rostit în public.

Textul scris își asigură și el un paralimbaj care, asemănător vorbirii, nuanțează cuvintele (chiar și monosilabice) și succesiunea lor în propoziții și fraze, despărțite de semnele de punctuație acolo unde își au locul, cu reguli de ortografiere corectă și caligrafierea întocmai a grafismelor limbii în care se scrie. *Grafologia* se ocupă de toate detaliile care privesc exprimarea prin intermediul textului scris, cu deosebire a particularităților individuale ale scrisului.

În comunicarea nonverbală, cuvintelor li se adaugă și forța de expresie a fizionomiei, cu toate componentele ei, îndeosebi privirea și zâmbetul care pot „vorbi” în cele mai fine nuanțe de expresie umană (fiziognomia).

Un limbaj uzual s-a dovedit a fi limbajul corpului, de la înfățișare fizică, așa cum se prezintă altora la o primă vedere, până la cele mai discrete sau spectaculoase mișcări, posturi și, mai ales, gesturi ce pot surveni cu intenție sau involuntar în timpul unei conversații sau al unui discurs (kinezica).